

УДК 342.9

Станіслав Базір,*здобувач кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ*

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ПРОТИДІЇ ХАБАРНИЦТВУ, КОРУПЦІЇ ТА ОДЕРЖАННЮ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ СУДДЯМИ

У статті здійснено періодизацію історико-правового становлення розвитку законодавства щодо протидії хабарництву, корупції та одержанню неправомірної вигоди суддями.

Ключові слова: корупція, хабарництво, неправомірна вигода, генезис, розвиток, законодавство, протидія, судді.

Актуальність дослідження. Розвиток норм сучасної кримінальної юстиції коріниться в історії права, що надає сучасним дослідникам повчальні уроки, які потрібно опанувати, знати й уміти їх використовувати. Дослідження пам'яток кримінальної юстиції надає можливість знайти відповіді на різноманітні питання, що виникають на практиці і в теорії. Неможливо зрозуміти сучасні процеси, що виникають у суспільстві, не опанувавши його минулий розвиток. Слушно зазначав Г. В. Плеханов, що потрібно вивчати факти минулого життя для того, щоб відкривати в них закони прогресу: «Майбутнє здатний передбачати той, хто пізнав минуле» [1].

Весь процес розвитку суспільства пронизаний прагненням до створення справедливого правосуддя. У досягненні цієї мети велике значення має протидія хабарництву (неправомірній вигоді) суддів. В історії кримінального законодавства вона здійснюється шляхом встановлення відповідальності суддів за вимагання та одержання хабара (неправомірної вигоди). У даному контексті особливо актуальним є дослідження історії законодавства щодо цього питання [2].

Як влучно зазначив С. О. Павленко, в сучасних умовах дедалі більшої актуальності набувають наукові дослідження історичних аспектів корупції, врахування яких у подальшому розробленні методичних рекомендацій щодо протидії корупції на всіх рівнях соціального життя держави покращить роботу правоохоронних органів України. Це і зумовлює підвищення наукового інтересу до вивчення даної проблеми та заходів щодо її подолання не тільки з боку юристів, кримінологів, політологів, психологів, а й істориків [3, с. 374].

Стан дослідження. Дослідження генези та еволюції розвитку законодавства, спрямованого на протидію хабарництву, корупції та одержанню неправомірної вигоди в Україні, у різні періоди існування нашої держави здійснювали такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: Г. Р. Ахметова, О. М. Бандурка, Л. В. Багрій-Шахматов, В. І. Василичук, О. М. Джужа, Т. С. Демедюк, С. Є. Дідик, Ю. П. Заблоцький, О. Г. Кальман, І. В. Коруля, С. М. Клімова, Ю. В. Кузовков, М. І. Мельник, С. О. Омельченко, С. О. Павленко, Д. Й. Никифорчук, В. О. Навроцький, М. І. Хавронюк та ін. Однак комплексно відповідна проблема в українській юридичній літературі в повному обсязі не досліджувалися, тому причини виникнення та генезис розвитку законодавства щодо протидії цьому кримінальному прояву в різні історичні часи на території сучасної України потребують конкретного і детального вивчення та поглибленого дослідження.

Метою статті є періодизація історико-правового становлення розвитку законодавства щодо протидії хабарництву, корупції та одержанню неправомірної вигоди суддями, що має методологічне значення для подальших досліджень та вдосконалення нормативно-правової бази.

Передусім розглянемо історичні витоки цього суспільно небезпечного явища. Згадки щодо підкупу суддів описує ще давньогрецький поет Гомер в «Іліаді». Суперечка між Одисеєм та Аяксом за право успадкувати зброю Ахілла закінчується тим, що Одисей підкупує суддів і ті присуджують зброю йому.

Великий філософ А. Аристотель говорив, що «йти в суд – значить звернутися до справедливості». Правосуддя з давніх часів зображували з пов'язкою на очах, з вагами і мечем. Це означає, що суддя повинен бути неупереджений, що, перш ніж вирішити, він зобов'язаний точно зважити всі «за» і «проти», а вирішивши, непохитно проводити справедливе рішення в життя.

Розглядаючи безпосередньо законодавство щодо протидії хабарництву, корупції та одержанню неправомірної вигоди суддями, варто зазначити, що у стародавні часи суддів за хабарництво засуджували до смертної кари жорсткими способами. Так, наприклад, розповідь Геродота свідчить про те, що батько Отана Сісамн був царським суддею. Цар Камбіс за те, що Сісамн, вирішуючи судові справи, брав хабарі, стратив його, звелівши при цьому здерти з нього шкіру, нарізати з неї ременів і обтягнути ними той самий трон, сидючи на якому Сісамн вершив суд. Потім Камбіс призначив суддею замість Сісамн, з якого він здер шкіру, сина Сісамн, порадивши йому пам'ятати, на якому троні він буде сидіти, коли буде вершити суд.

Чимало джерел свідчать про корупційні прояви та спроби їх подолання в Давньому Римі. Стародавнім Римом чимало здійснено для впорядкування сфери правових відносин. У цей період навіть були ухвалені спеціальні законодавчі акти, котрі передбачали покарання за підкуп і подарунки чиновникам. Так, у «Дванадцяти Таблицях» – законодавчому зводі республіки зазначалося: «Невже ти вважатимеш суровим припис закону, що карає на смерть того суддю чи посередника, які були призначені для судочинства і були викриті в тому, що прийняли грошовий хабар за цією справою?» [4].

У царську епоху Стародавнього Риму судові функції виконував цар та за його дорученням сенатори. До суду могли звернутися лише вільні громадяни. Проступки і злочини рабів розглядали їх господарі. Уже тоді судова практика розрізняла справи публічні (державні справи) і приватні (майнові спори). Усі публічні справи розглядав цар. Позитивним у судочинстві VI ст. до н. е. було право засудженого звернутися з апеляцією до народних зборів.

У VIII ст. до н. е. в рабовласницькій Стародавній Греції функції царя замінив ареопаг (представники найбільш знатних і заможних сімей), який здійснював вищу судову владу. Рішення із судових справ приймала колегія архонтів, члени якої обиралися з родової знаті. Аристократи доволно та корисливо тлумачили звичаї і традиції, прагнули обмежити владу народу та закріпити своє панівне становище.

Афінське суспільство перебувало напередодні революції. У VI ст. до н. е., спираючись на народні збори, політик Солон здійснив низку важливих реформ. Усі громадяни проголошувалися рівними перед законом. Народні збори і Рада потіснили повноваження ареопагу та архонтів. Громадяни отримали право порушувати справи про переслідування посадових осіб, які зловживали своїм становищем. Цим же правом наділявся новий орган – гелієа – суд присяжних у кількості 6 тис. осіб, які обиралися народними зборами. Це був другий за значенням після народних зборів орган народної влади [5, с. 50].

Велика кількість членів суду присяжних, на нашу думку, свідчить про демократію, участь простих людей в органах влади з метою недопущення зловживань і підкупу суддів. Суд був відкритим і гласним. Щоб запобігти підкупу суддів, лише в день слухання справи жеребкуванням визначалося, хто саме її розглядатиме. Винність чи невинність підсудного визначалася таємним голосуванням, яке проводилося киданням камінців до урн.

Реформи Солона продовжив архонт Клісфен. Організація влади, правовий статус громадянина набули законного оформлення. Вищу юридичну силу мали рішення народних зборів і ради. Однією з основних рис афінської демократії була участь громадян у відправленні правосуддя, виборність, строковість перебування суддів на посадах. Політичний устрій Афін став прикладом для країн Стародавнього Світу [5, с. 50].

Витоки українського законодавства щодо протидії корупції, хабарництву та одержання неправомірної вигоди суддями слушно пов'язують із виникненням та розвитком Київської Русі. Правова система Київської Русі тривалий час засновувалась на звичаєвому праві. Але уже в X ст. формується писане право. Так, норми кримінального писаного права закріплювалися у договорах київських князів із греками. Наприклад, договір Олега 907 р., який був доповнений у 911 р., містив 12 статей, з яких 5 стосувалися кримінального права [6].

Джерелом права Київської Русі були й так звані Номоканони. У Київській Русі застосовувалися два Номоканони, складені у Візантії ще у VI та VII століттях. До Київської Русі Номоканони потрапили через Болгарію з прийняттям киянами християнства і набули поширення у XIII столітті. У перекладі старослов'янською мовою грецькі Номоканони отримали назву «Кормча книга». Кормча книга складалася з Еклоги і Прохірона. Еклога містила сімнадцять титулів, що передбачали норми кримінального права. Серед

основних джерел права у Київській Русі в XI–XIV ст. була «Руська Правда», яка дійшла до нас у кількох редакціях: короткій, просторовій і скороченій з просторової [2, с. 285].

Зазначені правові пам'ятки не передбачають відповідальності суддів за хабарництво. Це зумовлено тим, що у Київській Русі суд був установою суто народною і доволі самостійною не лише до утвердження князівської влади, а й після цього, оскільки судова влада хоча і перейшла до князів, однак здійснювалась за участю виборних земських людей [7].

Усі судові органи цього періоду користувалися такою повагою, що жодна вирішена ними справа не підлягала оскарженню, а рішення суду було остаточним.

Після входження українських земель до складу Великого князівства Литовського (XIV ст.), а згодом до Речі Посполитої (1569), на них поширилася дія Литовських Статутів – основних законодавчих документів Великого князівства Литовського. Чимало ідей цих статутів були запозичені з правових норм і традицій Київської держави, зокрема з «Руської правди».

Так, Литовський статут 1566 р. в артикулі 39 розділу 3 містив припис про те, що всіх потрібно судити по справедливості, передбачав заборону на отримання винагороди та вирішення справи по дружбі: «...кождому стану всим заривно однакую справедливость чинить без отволоки, а от прав не маемничого брати. ... а не маем стати и зычностью быти одной стороне».

Відповідальності суддів за хабарництво в нормах Литовських статутів не передбачалося, але встановлювалася заборона вирішувати судові справи несправедливо чи за хабар.

На західноукраїнських землях (Галицька, Львівська, Перемишльська, Саноцько-Холмська, Подільська, Белзька), які були приєднані до Польщі, з 1433 р. було поширено польське земське право. Серед збірників польського права виділяють Вислоцький статут 1347 р., Вартський статут 1420–1423 рр., Збірник польських законів 1782 року. Ці правові пам'ятки також не передбачали відповідальності суддів за хабарництво.

Із розпадом наприкінці XVIII ст. Речі Посполитої українські землі увійшли до складу Російської імперії. Із цього часу правоохоронна діяльність здійснювалась відповідно до російського законодавства.

У зв'язку зі специфікою виникнення та розвитку Московської держави на її території з самого початку домінував закон. Судова влада в цей період була досить розгалуженою. Можна говорити про наявність тут судів першої, вищої та апеляційної інстан-

цій. Важливими для нашого дослідження є Новгородська та Псковська судні грамоти, Судебники 1497 і 1550 рр., які містили норми про злочини проти правосуддя. Стаття 26 Новгородської судної грамоти передбачала порядок судочинства у судах вищої інстанції, а саме забороняла брати хабарі та вирішувати справу по дружбі. Відповідальності суддів у Новгородському судебнику не передбачалось. У Псковській судній грамоті (1467 р.) також не регламентується кримінальна відповідальність суддів, але в ст. 3 передбачалося, що судити потрібно справедливо, з'ясувавши всі обставини, щоб не засудити невинного і не виправдати винного, а також що свої повноваження не можна використовувати у корисливих цілях і для помсти. У ст. 4 містилася заборона на отримання незаконних винагород. Про кримінальну відповідальність суддів, що порушили положення грамоти, нічого в документі не сказано. Лише в ст. 77 передбачалося, що суддям, які вчинюють неправедний суд, загрожує Божа кара: «И судьям псковским и посадникам погородским и старостам пригородским по тому же крест целовать на том, што им судити право по крестному целованию; а не судить право, ино суди им бог въ страшный день второго пришествия Христова».

Судебник 1497 р. («Судебник Івана III», або «Великокнязівський судебник») формулював ряд принципів здійснення правосуддя. Йдеться про заборону на отримання незаконної винагороди і використання судових повноважень в особистих справах. Судебник не передбачав відповідальності судді за хабарництво, але ст. 19 «Про неправий суд» передбачала скасування неправосудного рішення судді «та грамота не в грамоту».

Важливою правовою пам'яткою Росії був прийнятий на Земському соборі 1550 р. Судебник («Царський судебник», складений за завданням Івана Грозного)¹¹, який ґрунтувався на положеннях Судебника 1497 р. Судебник 1550 р. на відміну від згаданих не просто встановлював заборону на здійснення тих чи інших діянь, а й передбачав відповідні негативні наслідки для осіб, що їх допустили. Так, його ст. 3 визначала санкції стосовно осіб судових органів за винесення неправосудного рішення в результаті отримання хабара. Злочинне діяння могло полягати у винесенні за хабар підставного протоколу судового засідання або у неправильному записі показань сторін чи свідків. Кримінальна відповідальність судді диференціювалася відповідно до феодалного права привілеїв. Матеріальна відповідальність полягала в зобов'язанні повернути позивачеві суму позову й у судові витрати в трикратному розмі-

рі. Покарання вищим службовим особам визначав глава держави, для нижчих посадовців відповідальність встановлювалась у самому Судебнику 1550 р. і була досить суворою, передбачалось навіть ув'язнення. Більшість санкцій мали майновий характер і були прообразом такого покарання, як штраф. Судебник 1550 р. проводив чітку межу між зазначеним службовим злочином і добросовісною помилкою судді. У разі хибного рішення без хитрощів, тобто через добросовісну помилку, хибу чи недостатній досвід, суддя кримінальної відповідальності не ніс, оскільки в його діяч відсутній склад злочину (ст. 2) [8].

Дія Новгородської і Псковської судних грамот, Судебників 1497, 1550 рр. не поширювалася на територію українських земель, але вони відобразились у нормах Соборного уложення 1649 р. (царя і великого князя Олексія Михайловича), який діяв на частині українських земель із кінця XVIII ст., після приєднання Правобережної України до складу Російської імперії.

В Уложенні 1649 р., у ст. 5, набули розвитку норми, що передбачають відповідальність за умисне винесення неправосудного рішення, поєданого з хабарництвом: «А будет которои Боярин или Окольничей, или Думной человек или Дьяк, или иной какой судья, исца или ответчика по посулом, или по дружбе, или по не дружбе, праваго обвинит, а виноватого оправит, а сышется про то допряма, и на тех. Судьях взяти и исцовиск в трое, и дати исцу, да и пошлины и пересуд и правои десяток взятии на Государя на них же. Да за ту же вину у Боярина, и у Окольничего, и у Думного человекаотнять честь. А будет которо и судья такую неправду учинит не из Думных людей, и тем учинити торговая казнь, и впредьим у дела не быть». Санкція даної статті, як бачимо, передбачала не лише майнову відповідальність, а й тілесні покарання «торговая казнь», приниження честі і позбавлення права брати участь у відправленні правосуддя. Стаття 12 Уложення передбачала відповідальність за підміну судових документів за хабар чи з особистих мотивів. Статті 15–17 були спрямовані на боротьбу з тяганиною, відмовами розглядати справи, пов'язані з вимаганням хабара [9].

Існування старої судової системи після переходу російського суспільства від феодалізму до капіталізму, появи на ринку праці мільйонів особисто вільних селян було серйозним гальмівним чинником, що не відповідало потребам часу. Стара система не забезпечувала рівності перед судом і законом, дотримання і захисту прав і свобод простих людей і характеризувалась корупцією, формалізмом, жорстокістю та іншими

не сумісними зі справжнім правосуддям вадами, від яких страждали насамперед права і законні інтереси нижчих верств населення. До реформ у судах характерним явищем були «здирництво, тяганина, доноси, кормління було не зловживанням, а системою» [10, с. 35].

За такої системи справи вирішувались на користь представників привілейованих станів, а права та законні інтереси потерпілих та підсудних із числа селян та інших нижчих станів ігнорувались або суттєво порушувались.

Значним недоліком дореформеної судової системи була тяганина у розслідуванні та розгляді кримінальних справ. У звіті міністра юстиції за 1863 р. вказувалось, що до 1 січня 1864 р. із числа незакінчених справ перебувало в розгляді понад 20 років 561 справа, понад 15 років – 1466, більш 10 років – 6758 [10, с. 37].

Докорінні зміни у сфері законодавства щодо корупції, хабарництва та одержання неправомірної вигоди судьями розпочалися після перевороту 1917 року. Так, першим вітчизняним кодифікованим кримінально-правовим актом став Кримінальний кодекс УСРР 1922 р. У главі «Посадові злочини» ст. 111 регламентувала відповідальність за постановлення судьями з корисливих чи інших особистих мотивів неправосудного вироку. Покарання за даній злочин передбачалось у формі позбавлення свободи не менше ніж на три роки, а за обставин, що обтяжують покарання, – вища міра покарання. Окремої норми щодо відповідальності суддів за хабарництво у цьому кодексі не було. Відповідальність суддів за хабарництво наставала на загальних підставах, аналогічно відповідальності службових осіб за вчинення такого злочину.

1 січня 1927 р. набрав чинності новий КК УСРР. Його нормативні акти у площині відповідальності за хабарництво мало чим відрізнялися від КК УСРР 1922 р.

У 1956 р. на XX з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу були викриті й піддані осуду факти порушення законності та неправосуддя, що мали місце в попередні роки. Це зумовило необхідність законодавчих новацій у вигляді включення у кримінальні кодекси особливої глави «Злочини проти правосуддя», чим було продемонстровано зростання значення правосуддя в суспільстві та якісно новий, диференційований підхід до його охорони від злочинних посягань.

Прийнятий у 1960 р. КК УСРР уперше за ознакою родового об'єкта об'єднав злочини проти правосуддя у самостійну главу XIII «Злочини проти правосуддя». Незважаючи

не це, відповідальність за одержання хабара суддею передбачалась у главі VII «Посадові злочини», аналогічна відповідальності інших посадових осіб.

Розпад СРСР ознаменував собою принципово новий етап розвитку законодавства щодо протидії вимаганню та хабарництву з боку суддів. Так, з 1992 р. починається сучасний етап розвитку й дослідження правових засобів запобігання та протидії корупції в системі державної служби України на пострадянському просторі. Це зумовлено початком нової епохи в житті кожної держави, що входила до складу СРСР. З появою нових правовідносин, інститутів, становленням нового політичного життя й ринкової економіки формування сучасного законодавства було надзвичайно важливим кроком для залучення держави в європейський простір.

Хоча із середини 90-х років і розпочався процес нормативного та організаційного забезпечення заходів боротьби з корупцією в Україні, зокрема, в судовій сфері, але вони не дали відчутних позитивних результатів через стійку корупційну настанову значної кількості державних службовців і праву аномію суспільства в цілому. Боротьба з корупцією була декларативною і реально не стала одним із національних пріоритетів внутрішньої політики [11, с. 39].

Подальший розвиток законодавства у досліджуваній сфері ознаменувався набранням чинності 1 вересня 2001 р. Кримінального кодексу України. Український законодавець у цьому КК також окремих норм щодо одержання хабара суддею не виділяв, відповідно, й покарання судді за таке діяння передбачалося аналогічне покаранню за одержання хабара службовою особою, яка посідає відповідальне або особливо відповідальне становище. Зокрема, до 2012 року відповідальність суддів за одержання хабара (неправомірної вигоди) наставляла за ч. 3 ст. 368 «Одержання хабара», що передбачала покарання у виді позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років та з конфіскацією майна.

На основі результатів проведення історичного дослідження з'ясовано, що становлення в Україні кримінально-правових норм, які передбачали відповідальність суддів за хабарництво (неправомірну вигоду), було складним і непослідовним. Це можна пояснити цілою низкою обставин: нестабільністю суспільних відносин, перебуванням українських земель під впливом різних держав, нерівномірним розвитком національної системи законодавства, швидкими змінами соціального життя. Тобто формування кри-

мінально-правової охорони правосуддя від хабарництва (неправомірної вигоди) є наслідком природно-історичного розвитку суспільства.

Отже, за майже 25-річчя незалежності в нашій державі було ухвалено відразу декілька антикорупційних стратегій; проведено не один десяток найрізноманітніших антикорупційних компаній; прийнято чи не рекордну кількість нормативно-правових актів, спрямованих на запобігання і боротьбу з корупцією. Однак жодних позитивних зрушень такі кроки не дали. Навпаки, як свідчать різноманітні статистичні спостереження, з кожним роком рівень корупції в Україні стабільно зростає. Причин такої ситуації можна назвати декілька: це і популізм більшості антикорупційних програм; і спрямованість зусиль на викриття одиничних корупційних проявів, а не комплексне усунення причин та умов, що їм сприяють; і відсутність координації та взаємодії між різними суб'єктами, що беруть участь у реалізації антикорупційних заходів тощо [12, с. 3]. Проте чи не основною причиною низької ефективності антикорупційних заходів є корумпованість судової системи, яка не лише дискредитує авторитет державної влади, але й паралізує будь-які позитивні кроки в цьому напрямі.

Список використаних джерел:

1. Плеханов Г. В. Избранные философские произведения / Г. В. Плеханов. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 1. – 847 с. – С. 573.
2. Дідик С. Є. Становлення та розвиток законодавства щодо протидії хабарництву суддів в Україні / С. Є. Дідик // Часопис Київського університету права – 2012. – № 2. – С. 185–289.
3. Павленко С. О. Основні етапи боротьби з хабарництвом: Історичний аспект / С. О. Павленко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – К., 2013. – Вип. 2 (87). – С. 373–383.
4. Історичні аспекти розвитку корупції як суспільного явища [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.google.ru/url?sa>.
5. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія / О. О. Шевченко. – К.: Вентурі, 1998. – 288 с.
6. Історія українського права : навчальний посібник / за ред. проф. О. О. Шевченка. – К.: Олан, 2001. – С. 16. – 214 с.
7. Музиченко П. П. Історія держави і права України : навчальний посібник / П. П. Музиченко. – К.: Тов-во «Знання», КОО, 1999. – 642 с. – С. 21.
8. Российское законодательство X–XX веков : в 9-ти т. – М.: Юридическая литература, 1985. – Т. 2. Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. – С. 97, 131.
9. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – Т. 3. – М., 1985. – С. 102–104. – 290 с.
10. Щербина П. Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине / П. Ф. Щербина. – Львов : Высшая школа, 1974. – 190 с.

11. Кальман О. Г. Стан і перспективи організаційно-правового забезпечення протидії та запобігання корупції в Україні / О. Г. Кальман // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2007. – Вип. 15. – С. 39–50.

12. Іванюк В. Г. Адміністративна відповідальність суддів за правопорушення, пов'язані з корупцією : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Іванюк Віктор Ігорович. – Київ, 2016. – 20 с.

В статтє осуцествлена периодизация историко-правового становления, развития законодательства по противодействию взяточничеству, коррупции и получению неправомерной выгоды судьями.

Ключевые слова: коррупция, взяточничество, неправомерная выгода, генезис, развитие, законодательство, противодействие, судьи.

This article provides historical periods and legal establishment of legislation to combat bribery, corruption and obtaining undue advantage judges.

Key words: corruption, bribery, illegal benefit, genesis, development, law, resistance, judge.

